

Magyar lágernaplók és háború utáni memoárok a Yad Vashem archívumában

Kutatási beszámoló

A Magyar Állami Eötvös Ösztöndíjra benyújtott pályázatom keretében az izraeli Yad Vashem múzeum archívumában és könyvtárában töltöttem három hónapot. A kutatóút 2022. május 16. és augusztus 16. között valósult meg, célja a Magyarországról deportált zsidó férfiak és nők által írt lágernaplók és korai memoárok tanulmányozása volt. A forrásgyűjtés egy nagyobb kutatási projekt része, amelynek eredményei megalapozzák a tanúságtételek monografikus feldolgozását. A Yad Vashem mellett volt lehetőségem a cfáti Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumába is ellátogatnom, ahol további forrásokat találtam. Összesen 36 koncentrációs-, kényszermunkatáborban vagy közvetlen a felszabadulás után hontalantáborban írt szöveget gyűjtöttem össze.

Az első két hónap a kutatási tervemnek megfelelően **a Yad Vashem archívumban** fellelhető naplók, memoárok feltérképezésével és elolvasásával és jegyzékének elkészítésével telt. A Yad Vashem adatbázisában a számomra fontos szövegek különböző fondokban és különböző megnevezések alatt szerepelnek, ezért és a nyilvántartási rendszer sajátosságaiból adódóan sokféle kulcsszóval („diary”, „testimony”, „memoir”, „poem”, „letter”, „notepad”, stb.) és keresési kombinációval kellett kiszűrni a magyar nyelvű szövegeket. A „testimony” meghatározás alatt például 5000 találat, köztük a DEGOB-jegyzőkönyvek, videóinterjúk, visszaemlékezések és naplók is találhatóak, ezért ezeket is mind végig kellett böngészni. Emellett az előzetes kutatások alapján releváns táborok nevei alapján (Auschwitz, Sömmerda, Bergen-Belsen, Salzwedel, stb.), illetve a naplóírók nevei, a hozzájuk kapcsolódó települések szerint is kerestem.

Beigazolódott azon feltevésem, mely szerint a Yad Vashemben Magyarországon nem elérhető és nem ismert forrásokhoz férhetek hozzá. Sokkal nagyobb számban találtam releváns szöveget, mint azt előzetesen sejtettem, illetve az online adatbázisban elérhető információk alapján kalkuláltam. Összesen 22 darab naplót találtam az archívumban (egy további naplót még nem láthattam, mivelhogy azt 2022 februárjában adományozták a levéltárnak, így feldolgozása, digitalizálása folyamatban van). A naplók és korai memoárok szerzői jellemzően nem ajándékoztak a Yad Vashemnek egyéb típusú dokumentumot, vagy fényképes emléket, amikor mégis, akkor ezek a források a naplók mellett megtalálhatók voltak.

A naplók/memoárok mellett a Yad Vashem megalapítása előtt már dokumentumokat gyűjtő Friedländer Sára archívumában a Bergen-Belsenbe került Kasztner-csoporttal kapcsolatban találtam releváns forrásokat, például Kasztner Rezső leveleit és a magyar zsidó táborvezetőség dokumentumait. Az izraeli rendőrség a Ludwigsburgi Állami Igazságügyi Igazgatóságok Központi Hivatalának megbízásából 1968-ban 30 vallomást rögzített magyar, illetve német nyelven a sömmerdai táborban elkövetett atrocitásokról, ezekről szintén gépelt átiratot készítettem. Emellett öt, a Yad Vashem által készített, magyar és angol nyelvű videóinterjú is legépeltem, amelyet a magyar naplók szempontjából releváns táborokba került túlélőkkel vettem fel. Mindemellett a **Yad Vashem múzeumában** további két naplót találtam. A cfáti **Magyar Nyelvterületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumában** további 11 naplót/memoárt találtam. A **Morashet Archive**-ban további egy naplót találtam.

A korábban gyűjtött naplók keletkezési helyei közül kiemelkedik a Bergen-Belsen-i koncentrációs tábor és a sömmerdai kényszermunkatábor. Az izraeli kutatóút során további naplók találtam ezekhez a táborokhoz kapcsolódóan: 7 naplót Bergen-Belsenben írtak, 7-et pedig Sömmerdában. **Bergen-Belsen** esetén a különleges státuszú Ungarnlágérben keletkezett a naplók jelentős része, a Kasztner-vonat utasai relatív jobb életkörülmények között éltek a táborban az SS és a cionista Mentőbizottság egyezségének köszönhetően. A naplóíráshoz kedvezőbb körülmények alakultak ki a túszer státuszú deportáltakat elhelyező úgynevezett cseretáborokban, a magyar táborrész mellett például a holland Sternlágérben is. A magyar naplóírói gyakorlatokat így összehasonlító módszerrel elemezhetem, ami annak megválaszolásához is hozzásegít, a magyar irodalmi, kulturális hagyományok és a zsidó közösség társadalmi háttere hogyan jelent meg a szövegekben és mi különbözteti meg ezeket a holland zsidók által írt beszámolóktól.

Más a kontextusa a **sömmerdai** naplóknak. Azokban a nagyobb túlélési esélyeket jelentő kényszermunkatáborokban, amelyekben nőket különféle muníciógyárakban dolgoztattak, több lehetőség adódott a naplóíráásra és ezek fennmaradására is. Több Sömmerdához hasonló kényszermunkatábor jött létre, amelyeknek az 1944 nyarán Auschwitzban munkára szelektált magyar női zsidók váltak az egyik, vagy egyetlen utolsó munkaerőforrássá. A Mühldorf, Markkleeberg, Duderstadt, Salzwedel mellett működő táborokban a visszaemlékezések szerint kialakulhattak olyan körülmények, amelyek között a naplóírási lehetőség vált volna, ekkora mennyiségben (összesen eddig 18 darab) azonban nem maradtak fenn naplók. Sőt olyan példát sem ismerek mindeddig, ahol egy egymást ismerő közösség tagjai lágérben naplót vezettek volna.

A kutatás egyik célja lesz annak megválaszolása, hogy a több hasonló táborral ellentétben miért pont itt keletkezett ennyi egykorú beszámoló, amire sem magyar, sem más nemzetiségű párhuzamot mindeddig nem találtam. Sömmerdában Máramaros megyéből került egy nagyobb csoport, kisebb részüket pedig Nagykanizsa és környékéről deportálták. A naplóiírók társadalmi, kulturális és vallási hátterének vizsgálata szintén hozzájárulhat ennek a kérdésnek a megválaszolásához. A kutatás a **lágernapló műfajának** újragondolását is felveti. A naplók memoárszövegeket, verseket, lágerújságcikkeket, emlékkönyvi bejegyzéseket is tartalmaznak. Ezentúl a napló, mint tárgyi és vizuális forrás vizsgálható. A naplók alapanyagai, dekorálása is információkat hordoz a keletkezés körülményeire vonatkozóan. A sömmerdai forráscsoport mellett külön kiemelendő a **Mittelbau-Dora** földalatti hadiüzemében dolgozó férfi naplója. Az ilyen nehéz fizikai munkakörülmények közé került deportáltak nem tudtak naplót írni, ebben az esetben is a naplóíró kiemelt funkciója tette átmenetileg lehetővé, hogy irodai munkájának köszönhetően papírhoz és íróeszközhöz jutva referáljon a lágerben töltött időszakról.

A közvetlenül a felszabadulás után íródott korai memoárok esetében a lágerélet ábrázolása még időben nagyon közel állt az eseményekhez, e szövegek szerzői még tábori körülmények között éltek, és még nem volt meg a rálátásuk a népiártás mértékére, a hírek, pletykák és rémhírek hasonlóan, kétes hitelességgel keringtek, mint pár hónappal korábban. A közvetlen életveszély viszont megszűnt és papír, ceruza is került az íráshoz. A szövegek jellegzetesen a gettósítás és deportálás időszakára való visszaemlékezéssel indulnak és elérve az írás időpontját, naplóba fordulnak. Mivel az elbeszélés, az emlékezés a jelenből íródik, a szöveg ezért nemcsak fogolylétről szól, hanem az első, németek nélküli hetekről, hónapokról is. A felszabadított lágerekben és hontalantáborokban egy átmeneti időszakban kerültek papírra a deportálásról szerzett tapasztalatok és érzések. Az elemzés egyik megválaszolandó kérdése lesz a lágernaplók és e memoárok elbeszélői stratégiáinak összehasonlítása.

A harmadik hónapban a Yad Vashem könyvtárában a nyomtatásban megjelent memoárokat és szakirodalmat tanulmányoztam. A kurrens nemzetközi szakirodalomhoz való hozzáférés ugyanolyan fontos része volt a kutatóútnak, mint a források megismerése. A holokausztirodalom legfrissebb kiadványainak, leginkább a *camp studies*-ba tartozó és a naplók elemzésével, kutatásmódszertanával foglalkozó könyveket néztem át. Külön kiemelendők azok a német nyelvű feldolgozások, amelyek a gelsenkircheni táborról szólnak, ahol mintegy 2000 magyar zsidó nő dolgozott kényszermunkásként, akiket Auschwitzból szállítottak ide, majd innen tovább vitték őket Sömmerdába. A holokausztirodalom, a genderirodalom több alapművét tudtam elolvasni, emellett a naplókról szóló szakmunkák közül többek között David

Patterson, Renata Laqueur, a kényszermunkáról szóló irodalom közül Karay Felicja, Bella Guttermann könyvei voltak fontosak számomra, amelyekhez mindaddig Magyarországon nem fértem hozzá.

A legfrissebb szakirodalmi munkák, köztük a személyes forrásokkal, a túlélői perspektívával és a táborok történetével foglalkozó kutatási eredmények megismerése elengedhetetlenül fontos a források elemzéséhez szükséges elméleti és módszertani keret megteremtéséhez. **A szakirodalom tanulmányozásából kiderül**, hogy az elemzések nagymértékben a gettóban keletkezett naplókra koncentrálnak, kiemelkednek ezek között a titkos varsói gettóarchívumban fennmaradt szövegek. Emellett e feldolgozások szerzői sokszor értelmiségi háttérű, professzionális írók szövegeit elemzik. Kutatásom mivel lágerekben és sokféle társadalmi és kulturális háttérrel rendelkező, csak kivételes esetben professzionális írónak számító túlélő beszámolóján alapszik, ezért egy eltérő perspektívából enged betekintést a vészkorszaknak egy későbbi, deportálás utáni szakaszába.

A forráskiadványokat illetően **egy magyar naplót** is találtam, ami a kis példányszámú magánkiadása miatt nem került magyarországi könyvtárakba. Bergen-Belsen vonatkozásában angol és német nyelven Renata Laqueur, Levy-Hass Hanna, Abel Jacob Herzberg, Arieh Koretz, Loden Vogel naplóit, Jaap Polak és Ina Soep, valamint Ann Pasternak Slater leveleit, illetve az egykorú források mellett magyar vonatkozású visszaemlékezéseket is találtam. Sömmerda kapcsán a naplóírók közösségébe tartozó Jill Gabrielle Klein sömmerdai visszaemlékezése a naplók keletkezési körülményeiről is beszámol, illetve további két visszaemlékezés is segíti a kontextus megrajzolását. További négy lágernapló/levelezés is a találatok között szerepel más táborok vonatkozásában. Összesen több mint egy tucat a magyar források elemzését segítő publikált forrást találtam.

A kutatás, a forrásgyűjtés és elemzés folytatására lehetőségem nyílik a 2022–2025 közötti időszakra elnyert **Bolyai János Kutatási Ösztöndíj** keretében, amely kutatást a Yad Vashemben eltöltött forrásgyűjtő munka alapozza meg. Emellett az ösztöndíjnak köszönhetően a washingtoni USHMM-ben is tervezek egy kutatóutat, amely megvalósításával a két legjelentősebb külföldi archívum magyar vonatkozású forrásainak megismerése válik majd lehetővé. A kutatás jelenlegi szakaszában a kutatási részeredményeimet több angol publikációban közlöm és magyar és nemzetközi konferencia-előadásokat tartok belőlük.

- 2022. augusztus 25–27 között a Hajnal István Kör Vizualitás és történelem című konferenciáján *Lágerrajzok és a holokaust emlékezete* címmel a naplókban rejlő rajzokról tartottam előadást.

- 2022. november 8-án a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetében tartok beszámolót a Yad Vashem-ben folytatott kutatásomról és a további kutatási terveimről.
- 2022. november 23–25 között a University of Trieste, Jewish Museum of Trieste szervezésében Life Behind Fences. Artistic Production and Coping Mechanisms in Ghettos and Camps During the Second World War címmel megrendezendő nemzetközi konferenciára elfogadták a jelentkezésemet *Poems by Hungarian Jewish women in Sömmerda: narratives of forced labor transforming the female body* című előadásommal.

Tervezett publikációk:

- Hungarian Jewish Women in the Sömmerda Forced Labor Camp c. tanulmány a *Deportation in East Central Europe in the 20th century – snapshots of invisible incarceration* c. kötetbe (Peter Lang, “South-East European History” c. sorozat) [várható megjelenés 2023]
- Cavalcade of Interpretations: The Kasztner train Through the Self-narratives of the Fugitives (Szécsényi Andrással) *Zagłada Żydów. Studia i Materiały / Holocaust Studies and Materials* [várható megjelenés: 2023]
- Real and Imagined Places in the Diary of Gabriella Trebits (Szécsényi Andrással) *Geneology* [várható megjelenés: 2023/2024]

Budapest, 2022. augusztus 29.

Huhák Heléna